

О.В. Нартюк

O.V. Nartiuk

Проблеми зайнятості економічно активного населення середнього віку з інвалідністю в Україні

Employment Problems of the Economically Active Population of Middle-Age with Disabilities in Ukraine

Здійснений у статті аналіз джерел засвідчив, що на вітчизняному ринку праці поширена дискримінація за низкою ознак, зокрема, за віком та станом здоров'я. З'ясовано, що наслідком дискримінації населення середнього віку з інвалідністю є соціальне виключення (ексклюзія) із трудових відносин. Виявлено основні причини, що зумовлюють соціальне виключення осіб середнього віку з інвалідністю (відсутність достатньої кількості вакансій, пропозиції низькооплачуваної некваліфікованої роботи, довготривале безробіття тощо) та визначено деякі інструменти, які сприятимуть соціальному включенню цих осіб у трудові відносини.

Ключові слова: зайнятість, економічно активне населення середнього віку, інвалідність.

Analysis of sources made in this article has showed that the domestic labour market practices discrimination by a number of features, including the age and state of health. It was found that discrimination of the middle-aged population with disabilities results in social exclusion from labour relations. The article reveals the found basic causes that contribute to social exclusion of middle-aged people with disabilities (lack of sufficient number of vacancies, low-paid and unskilled work offered, long-term unemployment, and others). It also identified some tools to facilitate the social inclusion of such people in labour relationship.

Keywords: employment, the economically active middle-aged population, disability.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасних умовах соціально-економічного розвитку України існує низка викликів та загроз демографічного характеру, які суттєво впливають на функціонування вітчизняного ринку праці. Як відомо, старіння населення та депопуляція зумовлюють трансформацію вікових контингентів економічно активного населення і, як наслідок, зменшення чисельності людей працездатного віку в Україні.

Водночас поряд із негативними демографічними перетвореннями в останнє десятиліття на вітчизняному ринку праці поширюється тенденція соціального виключення (ексклюзії) із трудових відносин економічно активного населення віком понад 45 років. Це призводить не тільки до втрат економічного характеру (зростання чисельності економічно неактивного населення і довготривалого безробіття), а й спричиняє ймовірність зростання соціальних ризиків і загроз для стабільного функціонування українського суспільства.

Вищевказана проблема ускладнюється ще й тим, що вікові обмеження на ринку праці поєднуються, як правило, із виключеннями з причин стану здоров'я, відсутності освіти, статі, соціального та майнового становища

*Нартюк Оксана Володимирівна, аспірант, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України (Київ).
Науковий керівник – Гнибіденко І.Ф.*

*Nartiuk, Oksana Volodymyrivna, postgraduate, Ukrainian State Employment Service Training Institute (Kyiv).
Scientific Adviser – Hnybidenko, I.F.*

© Нартюк О.В., 2015

© Nartiuk, O.V., 2015

тощо. Однак, як свідчить світовий та вітчизняний досвід, найбільш вразливою категорією населення, що зазнає обмежень у ході реалізації прав на зайнятість, є особи середнього віку з інвалідністю (у межах дослідження під середнім віком буде розумітися вік 40–59 років). Це зумовлює необхідність ретельного вивчення проблем реалізації зайнятості вказаної категорії населення в Україні та обґрунтовує вибір автором теми дослідження. Врахування одержаних результатів дасть можливість мінімізувати прояви виключення соціального та економічного характеру у сфері зайнятості осіб середнього віку з інвалідністю, а також розробити адекватний сучасним викликам на вітчизняному ринку праці механізм оптимізації зайнятості вказаної категорії населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Питання зайнятості осіб з інвалідністю та їх повноцінного включення (інклюзії) у трудові відносини на ринку праці є об'єктом проведення досліджень у багатьох галузях вітчизняної науки, зокрема економіки, державного управління, демографії, соціології та ін. Існує низка теоретико-наукових доробок, де розглядаються різні аспекти та проблематика зайнятості осіб з інвалідністю, до яких слід віднести роботи таких вітчизняних науковців: С.І. Бандура, Д.П. Богині, О.А. Богуцького, І.Ф. Гнибіденка, О.А. Грішнєвої, М.І. Долішнього, Т.А. Заяць, К.В. Корсак, Е.М. Лібанової, А.А. Нікіфорової, Л.О. Шепотько, Л.Г. Чернюк та ін.

Значний доробок у дослідження і вирішення проблем зайнятості осіб з інвалідністю здійснено у Державній установі Науково-дослідний інститут

соціально-трудових відносин Міністерства соціальної політики (м. Луганськ).

Проблематика соціального відторгнення та соціального залучення на ринку праці досліджувались фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Українського центру соціальних реформ.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Незважаючи на наявність низки наукових праць на тематику соціального включення і зайнятості осіб з інвалідністю на вітчизняному ринку праці, саме питанню зайнятості економічно активного населення середнього віку з інвалідністю присвячено небагато наукових досліджень.

З огляду на викладене вище, **метою дослідження** статті є визначення проблем зайнятості економічно активного населення середнього віку в Україні. Для досягнення визначеної мети поставлено таке завдання: крізь призму аналізу джерельної бази та статистичних даних дослідити та розкрити проблеми зайнятості економічно активного населення середнього віку з інвалідністю в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Нині у сфері зайнятості в Україні існує низка проблем, пов'язаних із проявами дискримінації економічно активного населення за різними ознаками. Попри значні демографічні втрати (старіння населення і депопуляція) на вітчизняному ринку праці залишається стійкою тенденція щодо поширення вікових обмежень економічно активного населення.

Як свідчать результати досліджень масштабів трудової дискримінації осіб старшого віку, здійсненого фахівцями Харківського інституту соціальних досліджень, приблизно кожна третя особа віком 45–59 років стикається з віковою дискримінацією у ході реалізації трудових прав [7, с. 10]. Однією з основних причин відмови у працевлаштуванні для цієї категорії населення є, як правило, стереотипи щодо якості їх робочої сили. Зокрема одним із найпоширеніших є стереотип щодо стану здоров'я осіб віком понад 45 років. Однак у ході дослідження встановлено: кожна друга особа-респондент віком 45–59 років не вважає, що хворіє частіше, ніж молодші працівники [7, с. 41].

Утім не можна не погодитись із тим фактом, що останнім часом стан здоров'я осіб працездатного віку значно погіршився. Згідно з аналізом результатів досліджень фахівців ДУ Науково-дослідний інститут соціально-трудових відносин Міністерства соціальної політики (м. Луганськ) можна дійти висновку, що упродовж 2006–2011 рр. спостерігалась стійка тенденція до зростання чисельності уперше визнаних інвалідами осіб працездатного віку [4, с. 11]. Зокрема у 2011 р. уперше визнано особами з інвалідністю близько 139,6 тис. людей працездатного віку [4, с. 11].

На думку автора, нині основними причинами зростання чисельності осіб з інвалідністю працездатного віку в Україні є зниження рівня життя та поширення бідності, недостатня охорона праці, несприятлива екологічна ситуація та поширення природних, екологічних, воєнних катаклізмів тощо.

Дослідження статистичних даних дали нам змогу констатувати той факт, що інформація щодо вікової структури та інших соціально-демографічних характеристик осіб з інвалідністю відсутня. Тому з практики та сучасного стану розвитку системи охорони здоров'я в Україні можна дійти висновку, що значну частку осіб з інвалідністю працездатного віку ймовірно становитимуть особи середнього віку.

Таким чином, вікові обмеження реалізації трудових прав економічно активного населення поєднуються із обмеженням трудових прав за станом здоров'я. Тобто відбувається дискримінація економічно активного населення у сфері зайнятості за двома (а іноді й більше) ознаками.

Результатом цієї дискримінації є стійка тенденція до соціального виключення (ексклюзії) населення середнього віку з інвалідністю із сфери зайнятості та втрата ним економічної активності.

У контексті викладеного вище та з метою більш адекватного розуміння основних термінів, використаних у дослідженні даної статті, цілком доречною та обґрунтованою видається необхідність їх тлумачення. Як слушно зазначають фахівці Інституту демографії та стратегічних досліджень ім. М.В. Птухи, поняття “соціальне виключення (ексклюзія)” дещо нове для України [2, с. 42].

З економічної точки зору в деяких зарубіжних наукових джерелах соціальна ексклюзія розглядається як розподіл суспільних благ [2, с. 42]. Здебільшого, дефініція “соціальне виключення (ексклюзія)” трактується як “часткове або повне усунення індивідів чи соціальних груп із соціальної структури чи соціальних процесів суспільства, що супроводжується створенням умов, що сприяють позбавленню індивідів відігравати певну роль у суспільстві” [2, с. 42; 4, с. 3].

Австралійський дослідник Ф. Фаррінгтон [8] зауважує на системності та багатомірності як на ключових характеристиках соціального виключення (ексклюзії). Він слушно відмічає, що зміст категорії “соціальне виключення” багатоаспектний, так як містить економічні, соціальні та політичні складові.

Таким чином, базуючись на визначенні категорії “дискримінація” (будь-яка відмінність, виключення, обмеження або перевага, що заперечує або зменшує рівне здійснення прав; охоплює виключення або обмеження можливостей для членів певної групи відносно можливостей інших груп), яке досить поширене у науковому вжитку, ми дійшли висновку, що за змістом поняття “соціальне виключення (ексклюзія)” термінологічно є більш вузьким і за суттю є фактично кінцевим результатом прояву дискримінації.

На підставі термінологічного аналізу вказаного поняття, соціальне виключення (ексклюзія) здебільшого розуміється як часткове чи повне виключення індивіда чи окремої соціальної групи із соціально-економічної структури суспільства чи суспільних процесів, невідповідність частини населення стандартам суспільно-економічної життєдіяльності, що склались у суспільстві [5, с. 101–102]. Відтак дефініція “соціальне виключення (ексклюзія) зі сфери зайнятості” у межах дослідження статті вживатиметься у контексті втрати економічно активним населен-

ням середнього віку з інвалідністю соціально-економічних зв'язків, прав та можливостей на ринку праці у зв'язку з віком та втратою здоров'я.

Зміст поняття "соціальне включення (інклюзія) у сферу зайнятості" в межах дослідження буде розумітися як відновлення вказаними категоріями економічно активного населення цих зв'язків на ринку праці.

Виходячи із вищесказаного можна констатувати, що соціальне виключення є багатоаспектним явищем і характеризується низкою індикаторів, зокрема економічними, соціальними, політичними тощо.

Як зазначається у спільній доповіді Європейської Комісії з питань соціального включення [9], базовими економічними індикаторами виключення економічно активного населення є довготривале безробіття, залучення до некваліфікованої праці та низький дохід. Тому зайнятість, безумовно, є одним із важливих засобів як забезпечення адекватного доходу, так і посилення соціальних взаємозв'язків осіб з інвалідністю на ринку праці.

Вітчизняне законодавство (Конституція України, законодавчі та підзаконні акти) сприяє забезпеченню трудових прав осіб з інвалідністю. Так, Законом України "Про основи соціальної захищеності прав інвалідів в Україні" [3] визначено основні засади повноцінного включення осіб з інвалідністю у відкритий ринок праці. Згідно зі ст. 19 вказаного документа для підприємств, установ, організацій, у т.ч. підприємств, організацій громадських, організацій інвалідів, фізичних осіб, які використовують найману працю, установлюється норматив робочих місць для працевлаштування інвалідів у розмірі 4% середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік, а якщо працює від 8 до 25 осіб – у кількості одного робочого місця [3].

Однак з практики відомо, що для зайнятості економічно активного населення з інвалідністю як взагалі, так і віком 45–59 років, характерні труднощі повноцінної інклюзії у сферу зайнятості. Так, упродовж 10 місяців 2013 р. Державною інспекцією України з питань праці перевірено 9,0 тис. роботодавців, порушення ст. 19 Закону України "Про основи соціальної захищеності прав інвалідів в Україні" [3] виявлено у 4,2 тис. з них [4, с. 121]. Серед бюджетних установ в Україні порушення законодавства щодо працевлаштування осіб з інвалідністю виявлено у 85% перевірених установ [4, с. 121]. Основною причиною таких порушень є невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування інвалідів. Разом з тим, як свідчать результати дослідження ДУ Науково-дослідний інститут соціально-трудових відносин (м. Луганськ), упродовж останніх років існує тенденція до зменшення кількості робочих місць для осіб з інвалідністю, зареєстрованих у Державній службі зайнятості України [4, с. 124]. У свою чергу, це є однією із ключових причин виключення економічно активного населення з інвалідністю з трудових відносин.

Водночас значна частка економічно активного населення віком понад 45 років у зв'язку зі станом здоров'я чи з причини відсутності професії працевлаштовується на робочі місця, які не потребують високого освітньо-кваліфікаційного рівня [4, с. 117]. Відповідно, рівень заробітної плати на таких робочих місцях здебіль-

шого невисокий. Тому можна припустити, що ці та інші причини зумовлюють тривале безробіття цієї категорії населення. У свою чергу, зростатиме ймовірність подальшого соціального виключення зі сфери зайнятості та маргіналізація вказаного вікового контингенту. У перспективі це матиме негативні наслідки для соціально-економічного розвитку держави та зумовить значні економічні втрати.

Як свідчить зарубіжний досвід, інклюзія осіб середнього віку з інвалідністю у європейський ринок праці відбувається різними способами. Для деяких європейських країн є важливим скорочення тривалості безробіття та обмежень, з якими стикаються найбільш соціально вразливі групи економічно активного населення. Інші країни вважають за доцільне зосередити увагу на зростанні трудової участі як економічно активного населення у цілому, так і його вразливих категорій [9]. В обох випадках кінцевою метою є дієве соціальне включення цих категорій у ринок праці, мінімізація економічних та демографічних втрат, розвиток соціальної інтеграції та взаємозв'язків, підвищення стійкості систем соціального захисту тощо.

В Україні соціальна інклюзія осіб з інвалідністю у сферу зайнятості здебільше реалізується через такі інструменти:

- встановлення чотиривідсоткового нормативу робочих місць для інвалідів на підприємствах, в установах та організаціях різних форм власності згідно із Законом України "Про основи соціальної захищеності прав інвалідів в Україні" [3];
- працевлаштування на робочі місця у спеціалізованих підприємствах громадських організацій інвалідів;
- працевлаштування на соціально-економічних підприємствах із транзитними і постійними робочими місцями, які створені на базі центрів професійної реабілітації інвалідів тощо [4, с. 118].

Реалізація цих інструментів сприяла тому, що упродовж 2009–2012 рр. рівень працевлаштування осіб з інвалідністю за сприянням державної служби зайнятості України зріс із 22,2% до 32,2% [4, с. 118].

Утім, як свідчить практика, для вирішення проблем зайнятості та повноцінної соціальної інклюзії осіб з інвалідністю віком понад 45 років у сферу зайнятості цього наразі недостатньо. На думку автора, однією з умов даної інклюзії є сприятливий макроекономічний клімат, який зумовлюватиме зростання вітчизняної економіки та дієве функціонування ринку праці. Для соціального включення осіб з інвалідністю також вкрай важливим є координація економічної, соціальної, демографічної та фіскальної політики держави з сучасними потребами ринку праці. Водночас вирішення проблем соціального включення не буде повною мірою дієвим без активної участі роботодавців у збереженні та створенні робочих місць для осіб з інвалідністю, розвитку відкритого ринку праці. Тому нині важливою є реалізація таких інструментів соціального включення, які будуть поєднувати дії як з боку держави, так і з боку роботодавців. До таких інструментів можна віднести:

- фінансове стимулювання роботодавців з метою збереження наявних та створення нових робо-

чих місць (дотації створення нових робочих місць для осіб середнього віку з інвалідністю упродовж двох років);

– зниження податкового навантаження на роботодавця (зменшення ставки єдиного соціального внеску пропорційно до чисельності працевлаштованих осіб середнього віку з інвалідністю), використання можливості впровадження “податкових канікул”;

– створення на базі товариств інвалідів виробничих та обслуговуючих кооперативів та відновлення практики державного замовлення;

– використання нетрадиційних форм зайнятості осіб з інвалідністю віком понад 45 років (лізинг персоналу, тобто надання компанією-постачальником компанії-замовнику персоналу на договірній основі для виконання задалегідь обумовлених робіт на терміни від трьох місяців, надомна праця тощо);

– державну підтримку розвитку підприємницької ініціативи та самозайнятості осіб віком понад 45 років з інвалідністю;

– забезпечення професійного навчання впродовж усього трудового життя, у т.ч. й підтвердження та оцінку (валоризацію) професійних знань, отриманих самостійно, та ін.

Результати дослідження проблем реалізації зайнятості економічно активного населення середнього віку з інвалідністю в Україні дають підстави сформулювати такі

ВИСНОВКИ:

1. Встановлено, що попри значні демографічні втрати працездатного населення України на вітчизняному ринку праці характерне поширення дискримінаційних обмежень економічно активного населення середнього віку за кількома ознаками (вік, стать, стан здоров'я тощо). З практики виявлено, що одним із найпоширеніших є обмеження трудових прав осіб з інвалідністю. Наслідком таких дискримінаційних обмежень є соціальне виключення зі сфери зайнятості, зменшення на ринку праці чисельності населення працездатного віку та втрата ним економічної активності.

Виявлено, що у сучасній вітчизняній статистичній інформації відсутні дані щодо демографічних характеристик осіб з інвалідністю (зокрема дані по вікових категоріях). Утім наявні дані щодо чисельності осіб працездатного віку з інвалідністю та сучасний стан розвитку системи охорони здоров'я дають підстави зробити припущення, що значна частка осіб з інвалідністю припадає на вікову категорію 45–59 років.

2. Дослідження показало, що основними причинами, що зумовлюють соціальне виключення осіб середнього віку з інвалідністю на вітчизняному ринку праці, є поширення довготривалого безробіття як результату відсутності достатньої кількості вакансій для цих категорій, значна пропозиція некваліфікованої праці, низького доходу. Авторем встановлено, що соціальна інклюзія у сферу зайнятості осіб середнього віку з інвалідністю можлива за умови координації економічної, соціальної, демографічної та фіскальної політики держави із сучасними потребами ринку праці та залучення роботодавців до збереження і створення робочих місць для осіб середнього віку з інвалідністю.

Перспективними напрямами проведення подальших розвідок є: проведення ґрунтовного дослідження проблем зайнятості інших категорій економічно активного населення середнього віку в Україні, а саме: жінок, сільського населення, жителів монофункціональних міст, осіб без професії тощо.

Список використаних джерел

1. Астоянц М.С. Социальная инклюзия: попытка концептуализации и операционализации понятия : [Электронный ресурс] / М.С. Астоянц, И.Г. Россихина // Известия Южного федерального университета. Педагогические науки. – 2009. – №12. – С. 51–58. – Режим доступа : pi.sfedu.ru/rspu/science/grants/social_orphanry/Izvestiya_UFY_12.doc
2. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / [за ред. Е.М. Лібанової]. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.
3. Про основи соціальної захищеності прав інвалідів в Україні [Закон України від 21 бер. 1991 р. №876-ХІІ (із змінами, внесеним згідно із 30 Законами в 1994–2014 рр.) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1991. – №21. – С. 252.
4. Про становище осіб з інвалідністю в Україні : [Національна доповідь ДУ Науково-дослідний інститут соціально-трудо-вих відносин] : [Електронний ресурс] // Міністерство соціальної політики України – офіц. веб-сайт. – Режим доступу : mlsp.kmu.gov.ua/document/156474/st.doc
5. Ревнівцева О.В. Соціальне виключення : проблеми визначення та дослідження / О.В. Ревнівцева // Демографія і соціальна економіка. – 2008. – №1. – С. 96–108.
6. Толстокорова А. Экономическое неравенство, социальная исключенность и трудовая миграция: проблемы украинской молодежи в период постсоветской трансформации : [Электронный ресурс] / А. Толстокорова // Международная школа равных возможностей, К., 2012 – Режим доступа : http://www.coe.int/t/dg4/youth/Source/Resources/Forum21/Issue_No10/N10_Challenges_Ukrainian_youth_ru.pdf
7. Трудова дискримінація людей старшого віку : результати соціологічного дослідження / Кол. авт. – Х. : ХІСД, 2011. – 64 с.
8. Farrington F. Towards a useful definition : advantages and criticism of “social exclusion” / F.Farrington : [Electronic resource] // GEOView : Online Undergraduate Review of Geography and Environmental Studies. – 2013. – Access Mode : www.socsci.flinders.edu.au/.../farrington.html
9. Joint Report on Social Inclusion. 2004 : [Electronic resource] // European Commission. 2004. – Access Mode : http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf

Стаття надійшла 04.12.2014